

BYN OCH MIREN

EN JÄMFÖRELSE MELLAN DEN SVENSKA BYSAMFÄL- LIGHETEN OCH DEN RYSKA AGRARKOMMUNISMEN

Av docenten GERHARD HAFSTRÖM

MELLAN den svenske och den ryske bondens ställning under nyare tid föreligger det en stor skillnad. Denna är så väsentlig att den ibland brukar förklaras genom hänvisning till olikheter i »folksjälen». Härnedan skall genom en komparativ redogörelse för de två grundelementen inom svensk och rysk historia — byn och miren — uppvisas, huru mellan dem föreligger en olikhet av så konstitutiv och genomgripande natur, att den måste tillerkännas avgörande betydelse för den föreliggande skillnaden mellan det svenska och ryska samhällslivet.

De svenska byarnas ålder torde uppgå till inemot halvtannat årtusende. Från och med 500-talet kan man nämligen i många fall påvisa kontinuitet i bybebyggelsen. En gammal odalby, »by med högar», ligger ofta ännu i omedelbar närhet av sina gravhögar från heden tid, vilkas äldsta delar kunna återgå till folkvandrings- eller vendeltid.

I många, kanske de flesta fall äro de mellansvenska byarna släktbyar, vilka uppkommit genom arvskifte av en odalgård, ursprungligen bebodd och brukad av en s. k. storfamilj. Härmed förstås en bogemenskap mellan flera nära befryndade familjemedlemmar, vilka leva i sambruk och gemensamt hushåll under patriarkalisk ledning av en av familjefäderna. Dennes eller andra familjemedlemmars död eller de ungas giftermål föranledde dock icke upplösning av eller utskiftning ur bogemenskapen, därest icke alla myndiga manliga familjemedlemmar voro därom ense.

Med tiden medgavs den enskilde att få ett arvskifte genomfört. Härom vittnar följande ålderdomliga bestämmelse i Upplandslagens ärvdabalk, 11 flocken. Efter en bondes död kommer en av arvingarna till tinget och äskar ljud: »Jag har ärvt min fader, och jag vill veta min lott, skära och skifta och råda över mitt fä-

dernearv.» Lagen låter då den andre brodern svara: »Vi hade en fader, sparsam och god, som både kunde förvärva och vårda. Det är det bästa för oss, att vi båda förvärva och båda vårda, ty odelat är bröders bo bäst.» — »Nej», säger den andre, »jag vill skära och skifta, veta min lott och råda över mitt fädernearv.» Då gives honom vitsord till rätt laga skifte. Vid arvskiftet skulle jorden värderas i mark silver och dess underavdelningar öre och örtug. Därest jorden var belägen i en enda by, skulle den yngsta av syskonen taga sin lott längst i söder och sedan envar, efter som han var gammal, och den äldsta längst därifrån. Den på detta sätt delade jorden repades i tegar, vilka utlades med hjälp av väderstrecken. Sannolikt var det endast den odlade jorden, som blev föremål för ett direkt skifte, under det att skogsmarken icke på liknande sätt uppdelades mellan arvingarna. I många fall upplöstes i samband med skiftet själva bogemenskapen med utflyttning till följd, varigenom nya bondehushåll bildades. Den ursprungliga odalgården höll på att övergå till en släktby med skiftade inägor under enskild äganderätt, och såsom »byallmänning» samfällt brukad skogsmark.

På byallmänningen, den s. k. *hammaren*, förelåg ursprungligen oinskränkt rätt att upptaga ny jord. All nyupptagen jord betraktades som odlarens »fasta fäderne och urminnes odal». De på hammaren upprädda oregelbundna odlingarna sades ligga i *hambri*. Först genom knapphet på odlingsbar mark inskränktes denna fria odlingsrätt, vilket enligt svealagarna tidigast blev nödvändigt innanför hägnaden men senare även utanför densamma. Detta skedde med hjälp av den betydelsefulla rättsliga åtgärden *avisning*, vilken innebar att andra jordägare av en odlare kunde hänvisas till annan odlingsbar mark, där dessa om de önskade även hade möjlighet att nyodla. Efter en viss tid skulle den sålunda nyupptagna jorden delas (skiftas) mellan odlarna, så att varje odlare fick lika god jord. Denna jord tillskiftades honom såsom fast fäderne och fornärvd odal. Detta partiella skifte av byallmänningen eller hammaren kallades för *hammarskifte* (*hammarskipt*). En sådan by, i vilken funnos såväl oregelbundna odlingsstycken som genom delning mellan nyodlarna eller bydelägarna uppkomna stycken eller tegar liksom genom arvskifte fördelade tegar sades på lagarnas språk ligga i *hambri ok i fornskipt*. Då en sådan by aldrig blivit föremål för ett generellt jordskifte, kallades den också i lagarna för *en gammal oskiftad by*.

Karakteristiskt för den oskiftade fornsvenska byn var alltså att

den odlade jorden icke tillhörde byalaget utan de olika bönderna med full äganderätt. Skogsmarken tillhörde däremot bydelägarna samfällt, och fick ursprungligen fritt utnyttjas av envar, som hade jord i byn. Jorden ärvdes av de lagliga arvingarna, och de närmaste fränderna hade bordsrätt. Något som helst periodiskt ombyte av den odlade jorden förekom icke — något som i litteraturen utan stöd i källorna felaktigt påståtts skulle ha varit typiskt för hammarskiftet.

En genomgripande förändring av den mellansvenska byns jordrättsliga förhållanden skedde som en följd av att skyldigheten att utrusta ledungsflottan ersattes med årligen utgående, på jorden vilande skatter. Skatterna utgjordes fortfarande av den minsta enheten i vikingatidens indelningsverk, den s. k. *hamnan*, vilken bestod av en grupp byar. Mellan en viss hamnas byar fördelades skatten efter deras storlek och mellan gårdarna i en by efter den andel, som de olika bydelägarna ägde i byn, exempelvis hälften, fjärdedelen eller åttondedelen. På grund av att odlingsgången som nämnts i princip var fri, förelåg det emellertid icke alltid överensstämmelse mellan andelen i byn och innehavet av odlad jord. Den bonde, som ägde en fjärdedel i byn, erhöll vitsord att kräva omskifte av hela byn, vilket de övriga byamännen nu icke ägde rätt att motsätta sig. Vid detta utbyte av jord, vilket var det äldsta skiftet i jordrättslig mening, värderades jorden efter *silvertalet* i mark, öre, örtug och penning lödigt silver, på samma sätt som vid ett arvskifte. Efter den nya delningsgrunden kallades det nya byamålet för *markland*, *öresland*, *örtugland* och *penningland*. Detta skifte skulle enligt lagens bestämmelser, ehuru sällan i verkligheten, omfatta all mark i byn: »Då är tomt åkers moder. — — — Åker skall råda för äng, ängsteg för skogsteg, skogsteg för strandteg och strandteg ned i vattnet. Vattnet skall skifta notvarpen.» Liksom vid arvskifte skulle tegarna utläggas med ledning av solen, varför skiftet fick namnet *solskifte*, i praxis användes dock oftast namnet *tegskifte*.

Genom tegskiftet fick alltså envar delägare, i förhållande till sin i örtugland uttryckta andel i byn, med äganderätt motsvarande lotter i alla de spridda, till beskaffenheten ofta olika åkerstyckena i byn. Skogsmarken liksom vattnet var däremot i allmänhet — trots lagens bestämmelser — föremål för alla byamäns samfällda nyttjanderätt. Skiftet var i princip oföränderligt, d. v. s. för omskifte fordrades samtliga bydelägares tillstånd, och något periodiskt ombyte av ägilotterna förekom lika litet som tidigare. Åker-

gårdenas uppdelning i en mångfald mellan de olika byamännen fördelade tegar fordrade visserligen gemensam planläggning av sådden, skörden och betesgången, men byalaget som sådant hade varken någon ägande- eller nyttjanderätt till den odlade jorden. Den s. k. samfällighet, som de inom gemensam rågång ligande gårdarna utgjorde, innebar alltså icke, att den odlade jorden i byn var föremål för samäganderätt utan endast att vissa ägoslag, såsom skogsmark och vattendrag, i regel voro samfällid egendom (= byallmänning) för alla jordägare med viss minimiandel i byn (ex. 1 öresland). Byn kan också sägas utgöra en samfällighet på grund av att den vid skifte utgjorde enheten (skifteslaget).

Genom storskiftet under 1700-talets senare hälft erhöles envar delägare sina många över hela bymarken kringspidda tegar sammanförda till ett mindre antal skiften. Härefter följde under 1800-talets förra hälft det s. k. enskiftet, varigenom en delägare såvitt möjligt skulle få sina ägor utbrutna i ett enda sammanhängande skifte. Slutligen påbörjades inemot århundradets mitt det s. k. laga skiftet, vilket hade till ändamål att åstadkomma en för ägornas brukande så lämplig indelning som förhållandena medgävo. Därvid blev i allmänhet också skogsmarken utskiftad på de olika delägarna. Detta skifte nödvändiggjorde ofta utflyttning av flera delägare från byplatsen, varigenom den gamla bybebyggelsen sprängdes. Genom skiftet blevo de olika bydelägarna mera oberoende av varandra än tidigare, och byalaget förlorade sin månghundraåriga reglerande betydelse.

Hos slaverna och framför allt hos ryssarna synes storfamiljen, den s. k. familjekommunionen, ursprungligen ha varit ägare till jorden. Beträffande dennas uppkomst har inom den ryska forskningen framkommit ett flertal olika teorier. Den banbrytande forskningsinsatsen har gjorts av den ryska historikern, fru Alexandra Jefimenko, närmast beträffande förhållandena i guvernementet Arkangelsk i norra Ryssland, vilken hon utförde under deportation till Arkangelsk i slutet av 1800-talet och publicerade i tidskriften »Russkaja mysl». Det nämnda guvernementet var ursprungligen en koloni, tillhörig det fria Novgorod, vilken vid Novgorods fall 1478 övergick till storfurstarna av Moskva. Med ledning huvudsakligen av gamla skatteböcker, den äldsta från år 1495, samt skiftes- och köpehandlingar kunde fru Jefimenko lämna en ingående beskrivning av såväl de rättsliga som de ekonomiska

och sociala förhållandena i de nordryska byarna. Där rådde ett ursprungligt storfamiljesystem, dvs. en stor s. k. *zadruga*, vilken ännu under 1800-talets förra hälft kunde påträffas hos sydslaverna. I ett fall ingingo sålunda tolv familjer — där familjefäderna voro bröder, far- eller morbröder eller kusiner — i storfamiljen, vilkens jord, husdjur och lösören genom arvskifte uppdelades i tre olika hushåll. Genom skiftet erhöll envar av dessa sina egna hus och sin åkerjord, vilken var skiftad i en mängd små mot andelen svarande åkerlotter, spridda över inägorna. Hushållen bibehöllo samtidigt sina ideella andelar i hela samfälligheten liksom i de oskiftade ägorna, såsom skog, betesmarker, ängar och fiskevatten samt även i vissa fiskeredskap. Varje hushåll eller gård kunde senare påstå, att dess reella andel icke motsvarade dess ideella och därför fordra en omdelning. Andelarna kunde bli föremål för försäljning, varigenom de ursprungligen nära befryndade bydelägarna kommo att ersättas med ofta icke besläktade grannar.

Under 1600-talet brukade emellertid delningsurkunderna innehålla bestämmelsen, att vederbörande förklarade sig nöjda med skiftet och därför avstodo från rätten att kräva nytt skifte. Andelarna voro nu inte längre ideella andelar av hela byn utan konkreta jordstycken, vilka alltmera förlorade de gamla proportionerna. Andelsrätten i den ursprungliga samfälligheten kom härigenom att förlora sin betydelse och samfälligheten att försvagas eller helt upplösas.

Enligt fru Jefimenkos även av senare forskare biträdda uppfattning voro förhållandena likartade i andra delar av Ryssland. I Lill-Ryssland kvarlevde sålunda ännu i mitten av 1700-talet storfamiljeorganisationen, vilken först ersattes av resp. hushålls eller gårdars ideella andelsrätt i samfälligheten och därefter av deras äganderätt till den odlade jorden, vilken motsvarade deras ideella andelar.

Det rådde sålunda ursprungligen en anmärkningsvärd överensstämmelse mellan de uppländska byarna före solskiftet och de medeltida nordryska byarna. I de förra hade ju nämligen bonden en viss kvotdel i byn och därmed i dennas ofta vidsträckta marker och vatten, under det att åkerjorden var utskiftad med andelsrätten ($\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ eller $\frac{1}{8}$) som delningsgrund. Efter allt att döma har denna ideella andelsrätt uppkommit genom ett förhistoriskt eller tidigt medeltida skifte inom en storfamilj på liknande sätt som enligt ovan var fallet i de nordryska byarna. I dessa efterträddes

storfamiljen av de nya ursprungligen befryndade husböndernas ideella andelsrätt, vilken bland annat visade sig i jämkningsrätten. Efter dennas upphörande hade den nordryske bonden äganderätt till sin jord och samfälligheten hade mer eller mindre fullständigt upplösts. Det föreligger sålunda icke något direkt historiskt samband mellan den ursprungliga, fornryska familjekommunionen och den för den ryska miren karakteristiska jordgemenskapen (*obschtschina*, die Feldgemeinschaft), vilken är en följd av den ryska statens skattepolitik.

Den ryska statsbeskattningen fick tidigt stor betydelse för de jordrättsliga förhållandena. Redan i den medeltida ryska staten funnos ur skattsynpunkt två olika jordnaturer, nämligen den vita och den svarta jorden. Den vita jorden, eller med en svensk terminologi frälsejorden — vilken tillhörde storgodsägarna (furstarna, adeln och kyrkan) — var helt eller delvis skattefri. Den svarta jorden var bondejorden, skattejorden, över vilken fursten eller staten hade en höghetsrätt, som främst tog sig uttryck i beskattningen. För att icke minska skatteintäkterna försökte staten redan under 1300-talet hindra försäljning av den svarta jorden till de privilegierade stånden.

Ännu viktigare för staten än skatterna var emellertid behovet av ämbetsmän ute i provinserna. Till deras underhåll och avlöning blev staten tvungen att anslå intäkterna av den svarta jorden. Redan under 1500-talet var därför praktiskt taget — utom längst upp i norr — all bondejord donerad eller förlänad till bojarerna och ämbetsmännen. Dessa kommo därigenom att intaga en ställning mellan staten och bondesamfälligheterna.

Skatterna blevo med tiden så höga, att bönderna inte kunde betala dem. På grund av skattetungan fanns inte ens någon köpare till jorden, utan bönderna måste i stor utsträckning övergiva denna. Mot slutet av 1500-talet var sålunda antalet övergivna byar mycket större än de bebodda — exempelvis voro i Novgorod-distriktet 123 byar bebodda mot 977 öde. När en bonde övergivit sin jord måste emellertid vederbörande bydistrikt, *wolost*, erlagga hans skatter intill nästa skatterevision.

Då bonden inte hade medel att erlagga de tunga skatterna blev han ofta tvungen att skuldsätta sig hos en godsägare. Utan att betala skulden fick han inte lämna jorden. Bönderna-gäldenärerna blevo härigenom så beroende av godsägaren-borgenären, att denne kunde fordra, att deras jord omdelades. Bonden kunde emellertid lämna sin jord och flytta till en annan godsägare, om denne be-

talade hans skulder. Härigenom skedde en omflyttning av bönderna i mycket stor utsträckning. De statliga myndigheterna ansågo emellertid, att denna omflyttning såvitt möjligt borde förhindras. Redan under Ivan III skönjes begynnelsen till livegenskapen genom förbudet (1497) för en bonde att arbeta åt en annan godsherre någon annan tid än en vecka före och en vecka efter den 26 november varje år. Genom en kejsarlig ukas av år 1597 förbjöds bonden att flytta, varigenom livegenskapen blev formellt införd. Ännu voro emellertid bondens söner, släktingar och gårdens arbetare fria. Efter faderns död blev den son, som efterträdde honom, på samma sätt livegen, men de övriga voro alltjämt fria. Först genom 1649 års lagbok blev livegenskapen slutgiltigt införd. Icke endast bonden utan hans närmaste anförvanter, såsom hustru, barn och syskon — vilka hittills ansetts som fria — förbjödos att lämna godsherren. Genom denna lag blev bonden vidare ansvarig för godsägarens skulder, varvid denna omvänt blev ansvarig för att bonden fullgjorde sina förpliktelser gentemot staten. Efter denna lags ikraftträdande kunde godsägaren byta en bonde mot en annan men också mot kreatur eller redskap. Han kunde även bortgiva eller försälja sina bönder, efter gottfinnande pålägga dem olika bördor och (efter 1760) till och med såsom straff förvisa dem till Sibirien.

Sedan bönderna sålunda blivit livegna brukade godsägarna i många fall, för att kunna på bästa sätt disponera över deras arbetskraft, företaga en omfördelning av jorden. Detta system utvecklades än mera efter 1718 års skatterevision, varigenom de gamla grundskatterna ersattes av en s. k. huvudskatt, »Kopfsteuer», vilken åvilade icke bara de jordbrukande bönderna utan allt gårdsfolket. Enligt en ukas från år 1720 blevo godsägarna ansvariga för att skatterna erlades i rätt tid av såväl bönderna som gårdsfolket. Godsägarna fingo därigenom intresse av att tilldela gårdsfolket jord, vilket i sin tur nödvändiggjorde en ny omfördelning av jorden.

Omfördelningar ägde härefter rum varje 5—10 år, men i vissa fall även oftare. Som norm härför togs antalet »Revisionsseele», dvs. antalet vuxna män. Genom dessa periodiskt återkommande omfördelningar kom den enskildes äganderätt till jorden att övergå till en nyttjanderätt och miren — som i regel omfattade en större eller flera mindre byar — att alltmera framstå såsom den samfällighet, vilken utövade äganderättens funktioner. För godsherrarna innebar det i allmänhet en fördel att icke längre be-

höva ha att göra med de enskilda bönderna utan i stället med miren såsom deras företrädare.

Staten själv blev också intresserad av att sådana omfördelningar verkställdes för att möjliggöra även för de fattigaste bönderna att erlægga sina skatter. Till en början omdelades en del av statsdomänerna mellan dessas bönder med hänsyn till deras skattskyldighet. Genom en förordning av år 1829 bestämdes, att varje by skulle omskiftas med skatterna som norm. Under de följande åren omskiftades så den ena byn efter den andra, trots kraftigt motstånd från de större böndernas sida.

När livegenskapen upphävdes år 1861 bibehölls den samfällighet eller bykommun, som miren utgjorde och dess betydelse blev ytterligare utökad. Miren förklarades nämligen då uttryckligen vara ägare till bondejorden. För alla de skatter som åvilade denna, svarade hela miren. För att kunna fullgöra alla de förpliktelser, som efter emancipationen ålades byn, blev bystämman utrustad med mycket stor makt över byns medlemmar. Mirens enskilda medlemmar hade varken någon reell eller ideell andel i den gemensamma jorden. Odlad jord delades vart femte eller vart sjätte år och utlottades till de enskilda hushållen, i regel efter antalet skattskyldiga »själar», dvs. manliga arbetsföra hushållsmedlemmar. Men även uppdelning efter antalet »ätare», dvs. hushållsmedlemmar över huvud, var brukligt. Mirens stämma ägde rätt att främtaga sina medlemmar tidigare tilldelade jordlotter och utsluta dem ur miren, om de ej uppfyllde sina skyldigheter.

Genom Stolypins agrarreform åren 1910 och 1911 avskaffades miren och jordgemenskapen i princip. Reformen innebar, att varje bonde skulle förvärva full äganderätt till sin andel i bykommunens jord. Hans lotter skulle sammanslås så, att de om möjligt bildade ett sammanhängande helt. Reformens genomförande avbröts emellertid genom världskriget och revolutionen 1917. Bolsjevikerna återinförde först mirsystemet, vilket dock i början av 1930-talet ersattes av kolchoz-systemet. Detta skiljer sig från miren främst genom kollektiv jordodling och ursprungligen årlig fördelning av avkastningen i stället för den periodiska uppdelningen av jorden, vilket system snart efterträddes av vid kolchozen löneanställda jordbruksarbetare.

Som framgått av den ovanstående redogörelsen förelåg ursprungligen stora likheter mellan de svenska och nordryska bysamfälligheterna. Under nyare tid uppkommo emellertid väsentliga skillnader mellan byn och miren, vilka under tidernas lopp

alltmer vidgades. Några av de väsentligaste olikheterna framgå av nedanstående sammanställning.

Byn

Miren

Bonde i by, såsom delägare i byn, äger sin jord.

Miren äger all jord.

Jordens skiftande mellan bydelägarna är *konstant* och kunde under solskiftets tid endast ändras genom samfällt beslut; i senare skiftesförfattningar tillerkändes varje delägare skiftesvitsord.

Jorden *omskiftas* vid förändring av (de manliga, arbetsföra) hushållsmedlemmarnas antal.

För att bibehålla överensstämmelse mellan skattekraft och jordinnehav kan genom skattrevningar skattetalet ändras men något omskifte sker i allmänhet icke utan endast vissa jämkningar. Periodisk omfördelning förekommer *aldrig*.

För att bibehålla överensstämmelse mellan skattekraft och jordinnehav sker vid de regelbundet återkommande skatterevisionerna *periodisk omfördelning*.

Bonden kan *fritt överlåta* sin jord, med av bördsrätten föranledda inskränkningar.

Endast *miren* äger *förfoga* över jorden.

Byns bönder äro *fria* män.

Mirens medlemmar voro *livegna*.

För varje skiftesreform har den enskilde bydelägaren blivit *alltmera självständig*.

Den enskilde medlemmen i *miren* hade trots livegenskapens formella upphävande 1861 *alltjämt en osjälvständig ställning*, vilken numera motsvaras av den statsägda kolchozens jordbruksarbetare.

Den svenske bydelägaren kännetecknas alltså av personlig frihet, enskild äganderätt och trygghet i besittningen. För medlemmen i den ryska *miren* var däremot karakteristiskt livegenskap, egendomslöshet och rättslig otrygghet. Dessa olikheter äro konstaterbara under århundraden och hava med tiden alltmera vidgats.

Då byn och miren under äldre tider voro de grundläggande faktorerna inom den övervägande delen av det svenska och ryska samhället är det naturligt, att deras organisation kom att präglade den svenske och ryske bondens inställning till samhällslivet och samhällets förhållande till den enskilde. Häri ligger som i ett nötskal förklaringen till å ena sidan det svenska folkstyret, som bygger på den enskildes frihet och på tryggad äganderätt, och å den andra sidan den ryska kommunismen, vilkens genomförande i miren liksom i staten ytterst förutsätter den enskildes både ofrihet och egendomslöshet.

Litteratur

- Gerhard Hafström, »Hamarskipt». (I Rättshistoriska studier, I bandet, utg. av Institutet för rättshistorisk forskning, grundat av Gustav och Carin Olin, ser. II, 1951.)
- Tomt är tegs moder. (I festskrift till professor Gabriel Nikander den 21 maj 1954.)
- Gabriel Nikander, Bebyggelse typer och storfamiljsgårdar i Savolax (i Finskt museum 1953).
- W. D. Preyer, Feldgemeinschaft in Russland (i Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 4 Aufl., 3. 1926).
- Wladimir Gr. Simkhowitsch, Die Feldgemeinschaft in Russland (Jena 1898).
- Mir (i Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 3 Aufl., 6. 1910).
- Die Bauernbefreiung in Russland (i Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 3 Aufl., 2. 1909).
- Georg Staehr, Über Ursprung, Geschichte, Wesen und Bedeutung des russischen Artels (Dorpat 1890).

Jag tackar byråchefen Oskar Angelus, pol. mag. Nils Herman Håkansson och jur. stud. Lennart Aspelin för upplysningar och påpekanden.